

# SPOLOČENSKÝ POKROK AKO IDEA A SKUTOČNOSŤ

TOMÁŠ VALENT, Ústav marxizmu-leninizmu UK, Bratislava

VALENT, J.: Social Progress as an Idea and Reality. *Filozofia* 37, №. 6, p. 709—720

The idea of social progress has great tradition in the history of European thinking. It was a part of several revolutionary initiatives, political movements and philosophical activities. The first line of development of the idea of social progress (Montesquieu, Turgot, Condorcet) interpreted social progress as a postulated principle which is expected from the history and is realized with fatal inevitability and which assumes the character of categorical imperative.

The second line of development, the socialist line, creates qualitatively new presuppositions for more concrete relations of social reality and its theoretical reflexion. It is one of the links of development whose qualitative completion was Marxist initiative.

On identifying Marxist-Leninist theory of social progress the basic task is the scientific periodization of social development. The general complex criterion of social development is characterized by a) the degree of mastering natural forces whose objective criterion and standard is the development of productive forces — that is the quantitative side; b) the degree of hegemony of people over social forces and relations which are controlled by them, whereby this degree is dependent on the character of productive relations — that is the qualitative side; c) the optimal development of the essential forces of Man.

Spoločenskú skutočnosť s jej mnohotvárnymi prejavmi netvorí len takzvané reálne dejiny, ale aj dejiny ich teoretickej reflexie. Dejiny teórie spoločnosti nemožno stotožňovať s prostou sumou názorov na spoločnosť, ktoré boli v dejinách myslenia vyjadrované. Takéto názory boli a sú významným a cenným ideovým výrazom tej ktorej doby. K prehistórii materialistického chápania dejín však patria predovšetkým tie, ktoré vystihli vo väčšej či menšej miere niektorú zo stránok zákonitostí spoločenského pohybu a neobmedzili sa iba na zaujatie deskriptívneho stanoviska k problémom, ktoré priniesla daná epocha histórie. Od vlastného teoretického chápania podstaty spoločnosti je neoddeliteľná i problematika spoločenského pokroku.

Idea spoločenského pokroku má v novovekých dejinách európskeho myslenia svoju bohatú tradíciu, bola súčasťou viacerých revolučných iniciatív, politických hnutí i filozofických aktivít. V jednotlivých teoretických koncepciách nachádzame imanentnú spojitost a zviazanost, či zásadne kritické a kvalitatívne prekonávanie. Teória spoločenského pokroku boli, prirodzene, determinované základnými zmenami v spôsobe výroby, zmenami v oblasti sociálnej štruktúry či charakterom triedneho boja. Zároveň bol spoločensko-politický pohyb spätne ovplyvňovaný najprogresívnejšími iniciatívami sociálnej filozofie. Marxisticko-leninská teória spoločenského pokroku vznikla ako výraz objektívnych potrieb historického vývoja, ktoré boli vyjadrené nástupom socializmu a akti-

vitou jeho sociálno-politického nositeľa — proletariátu. Súčasne samotná vedecká filozofia prispela a prispieva k spoločenskému pokroku, odhaľuje objektívne zákonitosti rozvoja spoločnosti a vedecky zdôvodňuje cesty najoptimálnejšieho ovládnutia ich mechanizmu.

Predmarxistické a niektoré súčasné buržoázne teórie formulovali jednostranné, ľubovoľné a v podstate nevedecké kritériá spoločenského pokroku. Vystihovala sa síce časová súvislosť historického diania, pojem pokrok bol významnou zložkou kategoriálnej vybavenosti sociálno-filozofických teórií, uspokojivo však neboli vyriešené kauzálne súvislosti, ktoré vedú k odhaleniu zákonitostí vývoja sociálnych procesov. Ich teoreticko-metodologické východiská a absencia objektívneho kritéria spoločenského pokroku boli príčinou určitej obmedzenosti týchto teórií, až napokon bola idea spoločenského pokroku vytlačená na perifériu ich teoretického záujmu. Rozplynula sa v pozitivizme a bola odmietnutá ideológiou etablojúcej sa buržoázie. Aktuálnosť a exponovanosť problematiky spoločenského pokroku a jeho filozofickej generalizácie z marxisticko-leninských pozícií súvisí bezprostredne s potrebou vystihovať a hodnotiť spoločenské procesy, je výsledkom prelínania zmyslu reálnych sociálnych zmien s ich teoretickou interpretáciou.

Snaha odhaliť zákonitosti spoločenského pohybu ako konštruktívny krok k praktickému politickému konaniu viedla v 18. storočí k pokusom o systematizáciu poznatkov spoločenskej dialektiky. Toto úsilie smerovalo k postupnému formovaniu sa všeobecnej teórie spoločnosti. Prvá vývojová línia idey spoločenského pokroku (Montesquieu, Turgot, Condorcet) interpretovala pokrok ako postulovanú zásadu, ktorá sa od dejín očakáva a je realizovaná s osudovou nevyhnutnosťou, nadobúda charakter kategorického imperatívu. Myšlienka pokroku presiahla rámec terénu, z ktorého bola indukovaná a nadobudla povahu ideálu, ktorého základným obsahovým významom je zdokonaľovanie ľudského ducha, nosný komponent racionalistického optimizmu. Táto pozícia odrážala dobovú progresívnu úlohu buržoázie. Idealizácia minulosti, vládnuca v dobe renesancie, je nahradzovaná a nahradená ideálom budúcnosti. Turgot interpretuje pokrok ako principiálny zmysel dejín, organizačný princíp, ktorý nadobúda v jeho chápaní až fatálny charakter. Hoci sa snažil odvodzovať z minulosti závery pre budúcnosť, neskľbil ich vo vlastnej interpretácii do takej integračnej jednoty a takým systematickým spôsobom ako J. Condorcet. Ak ešte pred ním F. Bacon uvažoval najmä o vzťahu minulého a prítomného, znamená Condorcetove chápanie vývoja dejín ľudstva teoreticko-problémový krok vpred. Programovo sa snažil vystihnúť kontinuitu v dejinách, spojiť cez súčasnosť minulosť s budúcnosťou, najmä na základe historických faktov. Podobne ako Turgot i on analyzuje dejiny spoločnosti, no neetapizuje ich v súlade s neskoršou tradíciou a praxou filozofie dejín do jednotlivých fáz či štádií. Jeho koncepcia je primárne nesená dobovou myšlienkou, že ľudské dejiny sú pokrokom ľudského rozumu a rozdeľuje ich do „stupňov“

vývoja, ktoré majú charakter veľkých historických epoch. Condorcet nepodáva explicitnú teóriu vývoja ľudského myslenia ako neskôr Saint-Simon či Comte. Z typických myšlienok teórií pokroku 18. stor. prijal najvyhranenejšie spomedzi svojich súčasníkov stanovisko, že rozum je „prvým hýbateľom“ dejín a že človek je schopný neobmedzene sa zdokonaľovať. Condorcet, ako ukazuje A. Makarovskij, nesprávne využil túto osvietenecskú tézu na zdôvodnenie a výklad ľudských dejín a nepostrehol, že človek sa nachádza vždy v interakcii jednotliviec — spoločnosť a je od spoločnosti závislý. (1, s. 9) Condorcet ako typický osvietenec, stelesňujúci jeho vyvrcholenie a zvýrazňujúci vládu rozumu v spoločnosti, nachádzal zdroj pokroku v rozvoji vzdelávania, v prehľbovaní poznania, v rozvoji morálky a kultúry. Dejiny ľudského rodu, „bolestný prechod z primitívnej spoločnosti do civilizačného stavu...“ neznamená pre Condorceta „degeneráciu ľudského rodu, ale nevyhnutnú krízu v postupnom vývoji“. (2, s. 41) Nazdávame sa, že v tomto výroku možno nájsť zárodoky neskorších stanovísk, že fázy spoločensko-historického vývoja majú aj líniu zostupnú. No predovšetkým je toto stanovisko vedomou narážkou na Rousseauov odpor k „intelektuálnemu presýteniu“ doby a na odtrhnutosť osvietenскеj teórie pokroku od ľudových más, ktorú sa aspoň čiastočne usiloval korigovať Condorcet požiadavkou, aby sa veda orientovala na otázky životných podmienok más. (2, s. 159) Uzatvára líniu, ktorá v podstate buržoázny spoločenský poriadok neproblematizuje.

Reakcia na vládnúci racionalizmus a fixovanie východzieh metodologických pozícií budujúcej sa filozofie dejín sa reflektovala v Rousseauovom chápaní pokroku v paradoxnom odklone od dobových teoretických východísk. Protikladnosť spoločenského pokroku, na ktorú len hmlisto ukázal Condorcet, našla u neho plnšie vyjadrenie na pozadí kritiky sociálnych pomerov. Rousseau sleduje proces a dôsledky spoločenskej a individuálnej interakcie (v *Rozprave o politickej ekonómii*, *O pôvode nerovnosti medzi ľuďmi*, v *Rozprave o vedách a umení*) a dospieva k stanovisku, že genéza súkromného vlastníctva je základom vzniku nového procesu — zrodu egoizmu — pre jeho formovanie sa a prehľbovanie a na druhej strane pre zdokonaľovanie spôsobu práce a poznania. Hoci sa dopracoval k pochopeniu negatívnej úlohy, ktorú malo súkromné vlastníctvo v dejinách, neobjavil jeho pôvod. Príčinu jeho vzniku pripisuje „rôznym náhodám“ vznikajúcim na základe súčinnosti neznámych príčin, ktoré nemuseli vzniknúť (3, s. 59), no boli skutočnosťou, ktorá primárne ovplyvnila porušenie prirodzeného stavu. Až Hegel sa dopracoval v tomto zmysle k záveru, že spoločenský vývoj je výsledkom objektívne pôsobiacich príčin. Rousseau však viaceré vzájomné vzťahy vývoja sociálnej skutočnosti postrehol a jeho úvahy o nerovnosti medzi ľuďmi charakterizoval Engels v polemike s Dühringom ako „majstrovské ukážky dialektiky“. (4, s. 18; pozri aj s. 115, s. 295)

Druhá vývojová línia, socialistická línia vytvára kvalitatívne nové

predpoklady pre konkrétnejšie väzby sociálnej skutočnosti s ich teoretickou reflexiou. Hoci Mably a Morelly boli úzko spätí s utopickými tradíciami, nie sú ich teórie natoľko izolované od sociálnych procesov ako u Campanellu či Morusa. Navyše racionalistickí socialisti boli aktívnymi predstaviteľmi novej, formujúcej sa spoločenskej sily, proletárskych vrstiev a teoretickou erudíciou i dobovým významom ovplyvnili ideu pokroku kritických utopických socialistov. Otázka perspektív spoločenského pokroku sa najvýraznejšie vyostrila u Saint-Simona a problémovo najkritickejšie sa prejavila u Fouriera. Utopickí socialisti dospeli k poznaniu, že „buržoázny rozum“ neprinesol bezrozporné spoločenské usporiadanie, povedané Engelsom „táto ríša rozumu nebola iné ako idealizovaná ríša buržoázie“. [5, s. 99] Pre nami sledovaný problém je rozhodujúce, že v centre pozornosti už nie je morálka a mravy, ale rozvoj priemyslu, ktorý je „jedinou zárukou existencie spoločnosti, jediným zdrojom všetkého bohatstva spoločnosti a prosperity“. [6, s. 26] Technika a veda sa stali v ich projekte nástrojmi plánovania a veda sa stala prostriedkom, sprostredkujúcim činiteľom ovládania krízových spoločenských stavov. Bola zhrnutím a syntézou, ktorú naznačil Condorcet a ktorej dal neskôr Comte názov sociológia. Ani socialistická línia však úspešne nevyriešila problém identifikovania etáp spoločenského pohybu a nestanovila objektívne kritérium spoločenského pokroku, hoci v náznakoch je u Saint-Simona prítomné. Predstavuje jeden z článkov vývoja, ktorého kvalitatívnym zavŕšením bola marxistická iniciatíva.

Ak v predheglovskej filozofii dejín a osobitne u Rousseaua bol spoločenský vývoj len náhodilou súčinnosťou neznámych príčin, je pre Hegla procesom podriadeným nevyhnutnosti. Heglova filozofia dejín a v rámci nej náhľady na otázky spoločenského pokroku sú logicky včlenené do charakteru jeho filozofického systému a v podstatnej miere determinujú celý jeho systém. Hegel sám síce filozofiu dejín chápe ako aplikovanú logiku, avšak i tu môžeme Hegla postaviť z hlavy na nohy: filozofia dejín je kľúčom k logike, logika je v podstatnej miere abstraktným vyjadrením idealisticky pochopenej historickej nevyhnutnosti. Veľakrát konštatovaný rozpor medzi systémom a metódou sa v rámci filozofie dejín konkretizuje v rozpore medzi možnosťami, ktoré poskytuje Heglovo východisko (týmto východiskom je rozpor zospoločenštenej ľudskej činnosti, predovšetkým práce) a medzi redukciou týchto možností navodenou tak, že vývoj ľudskej práce sa skúma len ako forma sebaujedenenia absolútneho ducha. Individuum ako stelesnenie činnosti ducha je chápané a prezentované ako nositeľ aktívneho princípu a jeho genézu nachádzame v procese vlastnej práce. Človek je v takomto chápaní výsledkom seba produkcie. Hegel tak dospieva až na pokraj reálneho základu dejín, ale keďže chápe prácu ako myšlienkovú činnosť, interpretuje i podstatu spoločnosti a jej historický vývoj ako vývoj duchovného princípu. Svetové dejiny sú pre Hegla stelesnením rozumu ako formy seba poznania ducha. „Svetové dejiny sú pokrokom v uvedomo-

vaní si slobody“ [7, s. 26], pokrok poznávame v jeho nevyhnutnosti. Myšlienka pokroku nie je induktívne vyvodená zo sociálneho terénu. Dejiny nie sú pre Hegla súhrnom omylov a náhod, ale procesom, v ktorom vládne rozum. Osvietenská filozofia mala sklon k naturalizmu, sklon k stotožňovaniu prírodného a spoločenského diania. Hegel končí s týmto stotožňovaním, zreteľne oddeľuje historické od prírodného. Jedným z prostriedkov odlišenia prírody a dejín je pre Hegla i pojem pokrok ako inherentná, podstatná črta dejín. Prírodné dianie je kolobehom „vo všetkých nekonečných premenách a nehybnosti svojich tvarov a foriem... nerobí pokrok“. [8, s. 4] Na rozdiel od prírodnej skutočnosti sa v oblasti sociálnej prejavuje pokrok ako manifestovanie sa nového a kvalitatívne odlišného. Povedané Heglom, „len zmeny, ktoré prebiehajú v oblasti ducha, prinášajú niečo nové... človek má aj iné určenie ako vo veciach čiste prírodných, v ktorých sa prejavuje vždy ten istý stabilný charakter, na ktorý sa redukuje každá zmena — totiž skutočná schopnosť zmeny a to k lepšiemu...“. [7, s. 60] Dejiny nie sú len procesom vývoja a zmien, ale Hegel v nich vystihuje i vzostupný charakter a kvalifikuje ho ako progresívny. Kritérium pokroku však nevymedzuje v oblasti sociálno-historických procesov, obsahom historických procesov je „duch“, „idea“, ktorých prejavom sú historické javy. Pokiaľ ide o obsahovú stránku vymedzenia kategórie pokroku, zostáva Hegel v zajatí spiritualistických názorov — dejiny sú vrcholnou fázou sebarealizácie absolútneho ducha.

Je nepochybne Heglovou zásluhou, že myšlienku zákonitostí a progresívny charakter dejín skúma na pozadí vzťahu historickej činnosti ľudí a výsledkov tejto činnosti. Ide o spojenie idey rozumu ako zákonitosti dejín s princípom ľudskej aktivity. Holbach zdôrazňoval, že záujem je jednou z hybných síl a motívov činnosti ľudí. U Hegla je činnosť ľudí tiež založená na záujmoch a táto myšlienka má významné miesto v koncepcii celej jeho filozofie dejín: súhlasí, že bez činnej stránky človeka, ktorý koná na základe potrieb a záujmov, nie je možné fungovanie spoločenského organizmu a jeho historický vývoj, no zároveň v nich vystupuje, triumfuje absolútny duch. „...vo svetových dejinách sa prostredníctvom ľudských činov vynára ešte niečo iné, než ľudia zmýšľajú a dosahujú... uskutočňujú svoje záujmy, no tým sa uskutočňuje ešte niečo, čo je aj vnútorne obsiahnuté v ich zámeroch“. [7, s. 34] Osobné záujmy sú finálne realizáciou ducha v histórii. Na margo Engels poznamenal, že „zjavné i skutočne pôsobiace pohnútky historicky konajúcich ľudí nie sú poslednými príčinami historických udalostí a že za týmito pohnútkami sa skrývajú iné hybné sily, ktoré treba vypátrať“. [5, s. 33]

Hegel je podnetný v analýze „mechanizmu“, spôsobu realizácie pokroku. Ako je idealistom, pokiaľ ide o vymedzenie obsahu dejinného pokroku, tak je skôr realitom pri skúmaní procesov utvárania sa nového. V prírode vývoj prebieha „bezprostredne, nehatene“. V dejinách, kde konanie historických subjektov je sprostredkované vedomím a vô-

lou, je vývoj „tvrdým, nekonečným bojom“. Hegel na mnohých miestach (najmä vo *Fenomenológii ducha*) analyzuje rozmanité modalities zápasu protikladných síl, ktorým sa utvára konkrétna podoba historického života. Ba zápas protikladných síl, protikladných vôlí sa stal pre Hegla paradigmatou dialektického pohybu vôbec. Dialektika (vo svojej zamieranosti, orientácii na históriu) nie je pre Hegla ničím iným než myšlienkovou reprodukciou sledu „tvrdých bojov protikladných vôlí“. Konštatovanie protikladnosti vôlí a záujmov je však len náznakom dialektického chápania dejín. Kantova „nedružná družnosť“ a Nietzscheho chápanie dejín ako „panstva nezmyslu a náhody“, rozpornosť v dejinách tiež konštatujú v jasnom vyjadrení, a predsa ich chápanie ostáva metafyzické. Hegel sa od nich odlišuje predovšetkým tým, že ukazuje, ako sa prostredníctvom konfliktu vôlí uplatňuje nevyhnutnosť, objektívno nezávislé od náhodnosti individuálneho konania, od subjektívnych zámerov a konkrétnych okolností motivujúcich ľudské konanie.

Štádiálnosť realizácie pokroku, problematika jednotlivých etáp (epoch) dejín ľudstva, traktovaná v novovekej filozofii dejín a obsiahnutá rôznymi spôsobmi riešenia v teóriách spoločenského pokroku, nadobúda u Hegla kvalitatívne nové riešenie. Ukázal na dôležitosť princípů negácie, energicky vyzdvihol myšlienku vývoja a vystíhol vznik nového stupňa a povahu jeho prechodnosti v priebehu vývoja histórie. Hegel i na tomto mieste prekračuje obmedzenosť zjavnú v dejinách sociálnej filozofie, ktorá sa prakticky od Platóna a prvých utopistov až po osvietenstvo orientovala v skúmaní historického procesu na čiastkové problémy toho-ktorého spoločensko-politického mechanizmu, usilovala sa zvyčajne o formulovanie základov ideálneho zriadenia. Hegel však vo *Filozofii práva* a vo *Filozofii dejín* orientuje svoj záujem na svetové dejiny vôbec a snaží sa, hoci finálne nie vždy úspešne, nevychádzať z abstraktných princípů. Pochopil predovšetkým, že dovtedajší pohľad na skúmanie dejín sa stal neudržateľným a úsilie o „mysliace skúmanie dejín“ je nesené odmietnutím deskriptívnosti i orientácie na čiastkové dobové, lokálne problémy, je odmietnutím metódy „dejeписectva bezprostredného“. Pri všetkej rozporuplnosti, ktorú pregnantne ukázali klasici marxizmu-leninizmu, je nepochybne Heglovým prínosom pokus o skúmanie dejín a historického pokroku súhrnné ako metodologický predpoklad pre možné formulovanie všeobecných zákonů spoločenského vývoja. Hoci v zmysťifikovanej podobe, predsa formuloval podstatnú a racionálnu myšlienku, že človeka a jeho dejiny treba skúmať v činnosti a historickom vývoji. Z tohto hľadiska však Heglova zásluha spočíva skôr vo formulovaní problému než v jeho úspešnom vyriešení. Hegel je jedným z posledných veľkých systematiků, u ktorých kategória spoločenského pokroku patrí k centrálnym pojmom filozofie dejín. V nasledujúcich desaťročiach sa postupne vytráca z kategoriálneho aparátu filozofie, špecificky sa problematizuje a deformuje v pozitivizme. Osvietenický optimizmus, osobitne vo francúzskom milieue, stráca svoje dobové

odôvodnenie, je potlačený Comtom a ten avizuje i nový metodologický prístup, tendovanie k empirizmu i oslabenie hodnotiacej funkcie kategórie spoločenského pokroku.

Obmedzenosť teoreticko-metodologických východísk a absencia objektívneho kritéria spoločenského pokroku viedli napokon k nevedeckému traktovaniu, resp. k odmietaniu teórie spoločenského pokroku i objektívneho výkladu reálneho pokroku. Teoretické riešenie problémov spoločenského pokroku sa úzko viazalo v 19. stor. na úsilie zachovať status quo a na paralyzovanie narastajúcej aktivity mäs. Idea pokroku sa v nastupujúcom pozitivizme a silnejúcom iracionalizme oslabuje. V pesimistických sociálno-filozofických teóriách nadobúda v zmodifikovanej podobe charakter, ktorý vložil do nej už Rousseau (Schopenhauer Nietzsche), siaha až do 20. stor., osobitne do obdobia po prvej svetovej vojne. Zvláštnu profiláciu nadobúda u Spenglera a Toynbeeho. Vytráca sa i v súvislosti s vplyvom novokantovstva, s orientáciou logického pozitivismu na analýzu jazyka, resp. opúšťa pôdu filozofie a trakuje sa v rôznej podobe v rámci sociológie a buržoázných doktrín vedecko-technického pokroku.

Na progresívne dedičstvo a tradície novovekých teórií spoločenského pokroku nadväzujú Marx a Engels. Myšlienka pokroku, vyjadrenie historickej kontinuity smerujúcej k zdokonaľovaniu usporiadania spoločenských vzťahov znamená určitý jednotiaci a zjednocujúci prvok pri analýze zložitého sociálneho organizmu. Myšlienka pokroku znamená však aj hodnotenie takejto jednoty. Moment historizmu a moment hodnotenia, vedecké zdôvodnenie dejinnej kontinuity, exaktný pohľad na spoločenský vývoj a objasnenie kritéria spoločenského pokroku sa udialo až na báze marxistického chápania dejín.

Za základnú úlohu pri identifikovaní povaŕhy marxisticko-leninskej teórie spoločenského pokroku považujeme zvýraznenie jej teoreticko-metodologických východísk, osobitne charakter vedeckej periodizácie spoločenského vývoja. Hodnotenie vývojového zmyslu reálnych sociálnych zmien posúva problematiku spoločenského pokroku k hranici komparácie obsahu a rozsahu základných kategórií; spoločenského pokroku v marxisticko-leninskom chápaní a teórií sociálnych zmien v buržoáznom chápaní. V tejto konfrontácii vyvstáva do popredia najvlastnejší a najpodstatnejší problém teórie spoločenského pokroku — určenie jeho kritéria.

Pri hľadaní hybných pák a príčin sociálnych zmien K. Marx akcentoval aktivitu spoločenského človeka. Z bohatého komplexu ľudskej činnosti vydělil výrobnú činnosť ako ústredný moment spoločensko-historickej aktivity človeka — praxe, ako zdroj existencie vývoja spoločnosti po vzostupnej línii. Metodologickou požiadavkou vedeckej teórie spoločenského vývoja a v jej rámci i predpokladom stanovenia kritéria spoločenského pokroku je skúmanie dialektiky výrobných síl a výrobných vzťahov vzhľadom na špecifický charakter ich väzieb v jednotliv-

vých etapách vývoja spoločensko-ekonomických formácií. Pri charakterizovaní historickej etapy ako formácie určitého konkrétneho typu musíme nevyhnutne identifikovať historicky špecifický typ výrobných vzťahov. Určením výrobných vzťahov ako primárnych a relevantných spomedzi spoločenských vzťahov otvoril Marx priestor pre periodizáciu dejinného pohybu a pre formulovanie komplexného kritéria spoločenského pokroku. V Marxovom a Engelsovom diele je kritérium spoločenského pokroku určené nepriamo, hoci je jednoznačne vyjadrené už v *Nemeckej ideológii* a prelína sa celou teoretickou a politickou aktivitou klasikov: progresívne zmeny v procese spoločenského vývoja sú determinované zmenami v spôsobe výroby.

Marxovu koncepciu tvorivo rozvinul V. I. Lenin v dvoch základných momentoch: 1. Stanovil kritérium spoločenského pokroku v známej téze *Agrárneho programu sociálnej demokracie v prvej ruskej revolúcii*, t. j., že „rozvoj výrobných síl je najvyšším kritériom spoločenského pokroku“. 2. Objektívnym ukazovateľom spoločenského pokroku je pre Lenina zároveň dosiahnutý stupeň vývoja sociálnych a ekonomických vzťahov, ku ktorému dospelo ľudstvo v zápase o ovládnutie svojho vlastného spoločenského bytia. Problém človeka vystupuje v *Agrárnom programe sociálnej demokracie v prvej ruskej revolúcii* ako organický komponent všeobecného kritéria spoločenského pokroku. [9, s. 57] Túto myšlienku zdôraznil Lenin i na X. zjazde KS(b)R v roku 1921. [10, s. 216].

Otázky spoločenského pokroku, riešené v rámci širokého tvorivého procesu, priviedli Lenina k poznaniu, že všeobecné kritérium spoločenského pokroku je relevantným kritériom pre hodnotenie javov sociálnej skutočnosti. Povahu všeobecnosti a komplexnosti leninského kritéria kvalifikujeme ako kvalitatívne obohatenie kategoriálneho aparátu historického materializmu. Najzrejmšie je Leninov prínos do teórie spoločenského pokroku vyjadrený v teórii socialistickej revolúcie a v tých častiach jeho diela, kde ukazoval na spätosť a vzájomnú podmienenosť spoločenského pokroku a budovanie socializmu po víťaznej revolúcii. V leninskom chápaní sa kritérium spoločenského pokroku neredukuje len na oblasť výrobných síl, pretože sám rozvoj výrobných síl treba chápať v dialektickej jednote s panujúcimi výrobnými vzťahmi. Komplexné kritérium spoločenského pokroku umožňuje mapovať i ostatné sféry spoločenského života a hodnotiť prebiehajúce sociálne zmeny, fixuje kvalitatívnu rozmanitosť pokroku, neobmedzuje kritérium len na ekonomickú, či technickú stránku rozvoja výrobných síl. Práve od charakteru výrobných vzťahov sú závislé ekonomické podmienky produkcie a charakter nadstavby spoločnosti. Takýto komplexný prístup demonštruje zároveň ľudský faktor ako rozhodujúci komponent výrobných síl. Človek je aktívnym subjektom dejín (demonštrujúcim a uplatňujúcim svoju poznávaciu a praktickú aktivitu), nie je pasívnym, nečinným či trpným

objektom. Spoločenský pokrok je procesom, ktorý má živnú bázu v predmetno-praktickej aktivite človeka ako v humanizačno-emancipačnom procese. To znamená, že marxisticko-leninské riešenie napriek dôrazu na sféru rozvoja výrobných síl nesmeruje k redukovaniu kritéria spoločenského pokroku na technickú stránku výrobných síl, netenduje k technokratickým pozíciám a stanoviskám.

Všeobecné komplexné kritérium spoločenského pokroku charakterizujú: a) stupeň ovládnutia prírodných síl, konkrétne objektívnym meradlom a určovateľom je rozvoj výrobných síl — stránka kvantitatívna; b) stupeň nadvlády ľudí nad spoločenskými silami a vzťahmi, ktoré kontrolujú, pričom tento stupeň je závislý od charakteru výrobných vzťahov — stránka kvalitatívna; c) optimálny rozvoj bytostných síl človeka.

Je zrejmé, že komplexné kritérium je prístupom, ktorý je schopný obsiahnuť celý zložitý a mnohotvárný profil spoločenského vývoja. Je operatívno-funkčným nástrojom a predpokladom hľadania či formulovania pokroku v čiastkových oblastiach spoločenského života. Človek je koniec koncov účastníkom všetkých sfér spoločenského života a z toho vyplýva oprávnenosť hľadať a viazať kritériá špecifických oblastí (ak ich objektívne vystihujeme) na všeobecné kritérium, ktoré však nie je mechanickou sumou čiastkových kritérií. Ide o vzájomnú dialektickú interakciu jednotlivých stránok a zložiek a nemožno ich od seba metafyzicky oddeľovať. Komplexné kritérium spoločenského pokroku je zároveň východiskom pre vedecké skúmanie realizovaných spoločensko-politických zmien a bázou pre polemickú konfrontáciu s novoevolucionistickými koncepciami spoločenského rastu, ktoré ožívajú najmä s riešením procesov vedecko-technického pokroku.

Súbežne s rozvíjajúcim sa marxizmom a jeho leninskou etapou problematizuje sa buržoázne riešenie problémov spoločenského pokroku a podstatne sa modifikuje na pôde filozofie dejín a sociológie. Výrazne sa tu zrkadlí vplyv novokantovskej tézy, že spoločenská veda je iba syntézou subjektívneho hodnotenia jednotlivých stránok sociálnej skutočnosti.

Chápanie a význam spoločenských vývojových procesov sa v súčasných buržoázných koncepciách uberať cestou kvantitatívneho evolučného procesu zmien. Pojem „sociálna zmena“ subsumoval od dvadsiatych rokov v buržoáznej teórii pojmy dynamika, evolúcia, transformácia a najmä pokrok. Záujem o historizmus v súčasnej buržoáznej teórii je kompenzáciou neúspešných pokusov o uchopenie parciálnych javov sociálnej sféry preferovaním empirických výskumných postupov. Čoraz nástojčivejšie sa vynára otázka, ako hodnotiť a nielen opísať a zachytiť zložité a vo svojej podstate dialekticky podmienené pôsobenie spoločenského a vedecko-technického rozvoja. V konkrétnom riešení je však súčasný evolucionizmus založený na ekonomizme, technicizme a industrializme, gravituje k absolutizácii materiálno-technických, vedeckých a ekono-

mických zmien. Všeobecne otázky spoločenského vývoja sú permanentne nahradzované špecifickými, pojem pokrok, pokiaľ sa pripúšťa, je úzko zredukovaný do rámca technickej skutočnosti a akumulovania vedecko-technických skúseností, myšlienka pokroku je traktovaná selektívne a metafyzicky. Táto absolutizácia, ako je známe, vedie k falošnému, skreslenému pohľadu na budúcnosť, v ktorom mýtus rozvinutej vedy má byť údajne zárukou prekonania a vyriešenia vnútorných sociálnych rozporov. V koncepciách nemarxistickej sociológie je sociálna zmena jednou z mnohých sociologických kategórií, býva rôzne definovaná, resp. sa týka rozdielných parciálnych častí sociálnej skutočnosti. (Pozri bližšie reprezentatívne publikácie — antológie: 11, 12, 13). Teórie sociálnej zmeny sú skôr komplexnými výpoveďami a interpretáciami priebehu sociálnych procesov a v ich rámci pôsobenia zmien. Často ide o kombinácie teórií, metód, komparatívnych analýz. Nemožno ich chápať ako jednotnú teóriu; lebo spravidla skúmané súvislosti nevysvetľujú na pevnej a jednotnej teoreticko-metodologickej báze. Predovšetkým ich môžeme diferencovať podľa toho, ako široko definujú oblasť svojho predmetu a samotnú kategóriu sociálnej zmeny. W. Zapf konštatuje, že sociálna zmena sa stala „inflacionizovaným pojmom“ (13, s. 18), patria do nej teórie kultúrno-antropologické, politologické i sociologické. Podľa čo i len prostý prehľad jednotlivých teórií sociálnej zmeny znamenalo by podať široké zobrazenie súčasnej nemarxistickej politológie a sociológie.

Buržoázne teórie i v súčasnosti argumentujú známou teézou, že pokrok nemožno vedecky určiť, pretože niet objektívnych pozorovateľných kritérií. Skutočným dôvodom takýchto stanovísk bolo i ostáva tvrdenie, že každá teória spoločenského pokroku obsahuje hodnotiaci moment a každé hodnotenie je podľa pozitivistických metodologických princípov v rozpore s vedou. Tieto stanoviská sú namierené proti historickému optimizmu marxistického riešenia, proti jeho teoretickej hodnote a aplikačno-operatívnej univerzálnosti.

Marxisticko-leninská teória spoločenského pokroku nesporne obsahuje i hodnotiaci moment, nie je však redukovaná len na túto funkciu. Lenin skúmal sociálnu skutočnosť z aspektu objektívnych predpokladov a zákonitostí i z hľadiska zámerov a cieľov ľudského kolektívneho subjektu. Už Marx zdôvodnil, že v priebehu historického vývoja vystupovali spoločenské sily s rôznymi protikladnými triednymi záujmami a cieľmi, a tým sa diferencovali aj jednotlivé hodnotiace postoje. Hodnotovo orientačná činnosť bola teda vždy triedne determinovaná. Tak vznikli aj jednotlivé koncepcie spoločenského pokroku na pôde predmarxistickej filozofie dejín. Lenin pri hodnotení spoločenských procesov neignoroval skutočnosť, za akých podmienok sa hodnotí a kto konkrétne procesy hodnotí. Subjektivistické stanoviská, vlastné napríklad i národníkom, nerešpektovali hľadiská historickej praxe a objektívnych spoločenských zákonitostí. Pre Lenina mali súdy o pokroku zmysel len vtedy,

ak boli späté s konkrétnymi javmi a zdroj hodnôt nachádzali v ľudskom svete ako produkte vzťahov medzi aktívnym, tvorivým človekom a objektívnym svetom vecí.

Hodnotenie vystupuje v leninskom prístupe ako nevyhnutné pre praktické angažovanie sa a orientáciu v procesoch sociálnej skutočnosti. V leninskej teórii spoločenského pokroku je hodnotiaci prístup funkčný, napomáha stanoviť ciele a vytýčiť perspektívy pre uvedomelú činnosť jednotlivca a spoločnosti. Má svoje oprávnenie pre svoju spätosť so skúmaním vzťahu medzi objektívnym a subjektívnym v spoločenských procesoch, vyjadruje vzťah medzi ideálom a reálnou skutočnosťou.

Pri riešení týchto problémov presahuje Lenin teoretický rámec filozofie a transponuje problém vzťahu medzi hodnotami a skutočnosťou do hraničnej oblasti historického materializmu a vedeckého komunizmu. Marxisticko-leninská teória neodmieta axiologické kritérium v zmysle aktívneho, stranického postoja teoretika k danej problematike. Hodnotiace kritériá nie sú javom implantované mechanicky a metafyzicky, ale ich uplatňovanie predpokladá vystihnutie reálnych tendencií vývoja spoločenských procesov. Vedecký komunizmus vo svojej programovej teoreticko-praktickej, sociálno-politickej konkretizácii naplňovania ideálu spoločenského pokroku vychádza z teoretickej bázy historického materializmu a analýzy komponentov spoločnosti a z vedeckého predvídania progresívneho pohybu spoločnosti.

V predsocialistických spoločenských formáciách sa rozvoj výrobných síl prejavoval ako rozvoj človeka samotného len v obmedzenej miere. V podmienkach rozvinutej socialistickej spoločnosti sa kvalitatívne novým spôsobom uskutočňuje pôsobenie foriem spoločenského vedomia a oblasti nadstavby na materiálnu výrobu a tento dialekticky spätý proces je zároveň jednou z hybných síl pokroku v podmienkach socializmu.

Vo všetkých oblastiach nadobúda pokrok vzostupnú dynamiku, je procesom, v ktorom sa na základe vytvárania nových podmienok — materiálnych i duchovných — realizujú nové formy života spoločnosti pri permanentnom prekonávaní zastaralých foriem.

#### LITERATÚRA

1. MAKAROVSKIJ, A. A.: Spoločenský pokrok. Praha 1974.
2. CONDORCET, J. A.: Náčrt historického obrazu pokrokov ľudského ducha. Praha 1968.
3. ROUSSEAU, J. J.: O pôvodu nerovnosti. Praha 1964.
4. ENGELS, F.: „Anti-Dühring“. Bratislava 1962.
5. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy II. Bratislava 1971.
6. SAINT-SIMON, H.: Výběr z díla. Praha 1949.
7. HEGEL, G. W. F.: Filozofia dejín. Bratislava 1957.
8. HEGEL, G. W. F.: Dějiny filosofie. Praha 1961.
9. LENIN, V. I.: Spisy 13. Bratislava 1957.
10. LENIN, V. I.: Spisy 32. Bratislava 1957.

11. DIE PHILOSOPHIE UND DIE FRAGE NACH DEM FORTSCHRITT. München 1964.
12. DREITZEL, H. P.: Sozialer Wandel. Berlin 1972.
13. ZAPF, W.: Theorien des Sozialen Wandels. Köln—Berlin 1970.

## ОБЩЕСТВЕННЫЙ ПРОГРЕСС КАК ИДЕЯ И РЕАЛЬНОСТЬ

Томаш Валент

Идея общественного прогресса имеет богатую традицию в истории европейской мысли нового времени, она являлась составной частью целого ряда революционных инициатив, политических движений и философской деятельности. Первая линия развития идеи общественного прогресса (Монтескье, Тюрго, Кондорсе) интерпретировала прогресс в качестве постулируемого принципа, который от истории ожидается и реализуется с роковой необходимостью, приобретая характер категорического императива. Вторая линия развития — социалистическая — создает качественно новые предпосылки для более конкретных связей социальной действительности с их теоретической рефлексией. Она является одним из звеньев развития, качественным завершением которого была марксистская инициатива. Основной задачей при идентификации марксистской теории общественного прогресса является научная периодизация общественного развития. Общий комплексный критерий общественного прогресса характеризуют: а) степень овладения природными силами, объективным критерием и определяющим фактором которой является развитие производительных сил — количественная сторона; б) степень господства людей над общественными силами и отношениями, которые они контролируют, причем эта степень зависит от характера производственных отношений — качественная сторона; в) оптимальное развитие сущностных сил человека.

## DER GESELLSCHAFTLICHE FORTSCHRITT ALS IDEE UND WIRKLICHKEIT

Tomáš Valent

Die Idee des gesellschaftlichen Fortschritts hat in der neuzeitlichen Geschichte des europäischen Denkens eine reiche Tradition, sie war Bestandteil mehrerer revolutionärer Initiativen, politischer Bewegungen und philosophischer Aktivitäten. Die erste Entwicklungslinie der Idee des gesellschaftlichen Fortschritts (Montesquieu, Turgot, Condorcet) interpretierte den Fortschritt als postulierten Grundsatz, der von der Geschichte erwartet und mit schicksalsmässiger Notwendigkeit realisiert wird, er erhält den Charakter eines kategorischen Imperativs. Die zweite, die sozialistische Entwicklungslinie, schafft qualitativ neue Voraussetzungen für eine konkretere Bindung sozialer Wirklichkeit mit deren theoretischer Reflexion. Sie stellt das einzige Entwicklungsglied dar, dessen qualitative Vervollendung in der marxistischen Initiative gipfelt.

Die Hauptaufgabe bei der Identifizierung der marxistisch-leninistischen Theorie des gesellschaftlichen Fortschritts besteht in der wissenschaftlichen Periodisierung der gesellschaftlichen Entwicklung. Das allgemeine komplexe Kriterium des gesellschaftlichen Fortschritts wird charakterisiert durch: а) die Stufe der Beherrschung der Naturkräfte, deren objektiver Massstab sowie Determinante die Entwicklung von Produktionskräften ist — quantitative Seite; б) die Stufe der Herrschaft der Menschen über gesellschaftliche Kräfte und Verhältnisse, die von ihnen kontrolliert werden, wobei diese Stufe vom Charakter der Produktionsverhältnisse abhängig ist — qualitative Seite; в) die optimale Entwicklung der Wesenskräfte des Menschen.